

A GYŰLÖLETBESZÉD KORLÁTOZÁSÁNAK ELMÉLETI SZEMPONTJAI

KOLTAY ANDRÁS
egyetemi adjunktus (PPKE JÁK)

Bevezetés

A következő tanulmány a közkeletűen gyűlöletbeszédnek nevezett társadalmi jelenség szabályozásához kíván bizonyos szempontokat kínálni olvasójának. A jogtudomány e témában elmélyedő képviselői tehát jobbra maguknak írnak, kollégáikat szórakoztatják, vagy éppen bosszantják gondolataikkal. Ennek ellenére egy jogtudományi folyóirat hasábjain vitathatatlanul helye van az elvi kérdések tárgyalásának. Talán efféle módon mégis csak hozzá lehet járulni azon bosszantó jelenség tüneteinek enyhüléséhez, amely mellőzi az alaposan végiggondolt és mérlegre helyezett (sokszor egymással jelentős átfedésben lévő) érvek alkalmazását egy-egy közéleti vitában. A tanulmány tudatosan kerüli a konkrét szabályok, illetve joggyakorlat elemzését, azokra csak elvétve utal – célja az alapvető szabályozási szempontok körjárása volt.¹

Egyenlőség és egyéni autonómia

A gyűlöletbeszéd korlátozása kapcsán felmerült érvek különös sajátossága, hogy legtöbbjük mind a szólásszabadság szigorítása, mind pedig annak széles értelmezése mellett is felsorakoztatható. Vegyük például az egyenlőség és az egyéni autonómia érveit! A gyűlölködő kifejezések széleskörű szabadsága mellett érvelők szerint a szigorúbb korlátozással megingana a társadalomban kívánatos egyensúly, mivel a jog eszközeivel emelnénk ki egyes olyan nézeteket, amelyek a szólásszabadság védelmére méltatlannak ítéltetnek. Az állam éppúgy nem tilthatja meg azt, hogy valaki azt hirdesse, a Föld lapos, mint ahogy a gyűlölködő kifejezéseket sem korlátozhatja.² A vélemények

¹ Az itt nem tárgyalt kérdésekről ld. KOLTAY ANDRÁS: *A szólásszabadság alapvonalai – magyar, angol, amerikai és európai összehasonlításban*. Budapest: Századvég, 2009, 487–608.

² FREDERICK SCHAUER: *The Exceptional First Amendment*. Harvard University, John F. Kennedy School of Government, Faculty Research Working Paper Series, RWP 05-021, February 2005, 9–10.

egyenjogúságát biztosítani kell; ezt kívánja a polgárok egyenlő méltósága éppúgy, mint a demokrácia játékszabályainak elfogadása. Valamely – mégoly sértő – vélemény hangoztatása nem azonos az ily módon megtámadott közösség valamely tagjával szembeni tényleges károkozással. A szólás és a cselekvés egybemosásával és a szólás-szabadság korlátozásával megfosztjuk az egyént (a közlés címzettjét vagy akaratlan befogadóját) attól a lehetőségtől, hogy felelős, erkölcsi lényként döntsön – és utasítsa el a gyűlöletkeltést.³ Ronald Dworkin amellett érvel, hogy a szabadság korlátozása – akár céljával ellentétesen – éppen ezt az alapvető demokratikus értéket, tehát az egyén, az individuum morális, felelős lényként való elismerését ingatná meg, ez pedig az vélemény közlőjén túl a közösség számára is káros.⁴ E nézet szerint az állam nem válóghat a vélemények között; ez a távolságtartás biztosítja mind a nézetek közti egyenlőséget, mind az állam semlegességét.⁵ A vélemények formális egyenlősége tehát – megfelelően nyomós ellentétes érdek hiányában – indokolja a gyűlölködő kifejezések védelmét.

Edwin Baker cikke kiváló összefoglalását adja az egyéni autonómia érvének: „(1) Az állam legitimitása az emberek egyenlőségének és autonómiájának tiszteletétől függ, és (2) tisztán formális kérdésként tekintve, az állam csak akkor tarthatja tiszteletben az emberek autonómiáját, ha lehetővé teszi, hogy megnyilatkozásaikban kifejezhessék az általuk vallott értékeket – függetlenül attól, hogy melyek ezek az értékek, és tekintet nélkül arra, hogy az így kifejtett tartalom mennyire sért más embereket... [...] Még ha hangsúlyozzuk is, hogy a szabad véleménynyilvánítás alapja a demokráciában lelhető fel, a demokráciáról alkotott »saját« felfogásunknak gyakran mintha az lenne az előfeltétele, hogy az egyén önállóan formálja politikai nézeteit – vagyis a nyilvános eszmecsere jogi korlátozása nélkül alakítsa ki álláspontját... [...] A demokratikus alapoknak ez a logikája nem annyira a szabad véleménynyilvánítást helyezi a demokrácia középpontjába, hanem inkább a demokráciát tekinti a szólásszabadság vagy az egyéni autonómia (és egyenlőség) tiszteletben tartásából fakadó eredménynek.”⁶

Baker szerint tehát a szólásszabadság nem a demokrácia járulékos kísérője, éppen fordítva: ha nincs szólásszabadság, nem létezhet demokrácia sem. Ugyanakkor felhozható ezzel szemben, hogy az egyenlőség nem csak a vélemények, hanem az emberek szempontjából is értékelhető, autonómiája a gyűlölködés elszenvedőinek is van. A gyűlölködő kifejezések alapján véve ezt a vitathatatlannak tekintett demokratikus elvet támadják, egyes társadalmi csoportokat másodrendűnek ítélve. Az a gyakorta hangoztatott vélemény sem feltétlenül igaz, hogy önmagában egy véleménynyilvánításnak nincs sértettje, hiszen nem kell ahhoz tevőleges, erőszakos magatartás, hogy egy közösség – legalább bizonyos – tagjait a véleménynyilvánítás által sérelem érje. A minden embert megillető egyenlőség alapján tehát azon nézetek kinyilvánítását, amelyek ezen

³ DAVID R. DOW: The Moral Failure of the Clear and Present Danger Test. *William and Mary Bill of Rights Journal*, Summer 1998, 733.

⁴ RONALD DWORKIN: *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution*. Oxford University Press, 1996, 195–213.

⁵ CRISTOPHER MCCRUDDEN: Freedom of Speech and Racial Equality. In B. H. Birks (szerk.): *Criminal Justice and Human Rights*. Oxford University Press, 1995, 140.

⁶ EDWIN C. BAKER: Gyűlöletbeszéd. *Fundamentum*, 2008/2, 6–9.

elv ellenében kívánnak hatni, korlátozni lehet. A gondolatok szabad piaca nem működik lovak közé dobott gyeplővel; bizonyos játékszabályok lefektetésére szükség van. A gyűlölködő kifejezésekkel tarkított vita valamely jelentős társadalmi kérdéstről jó eséllyel eltorzul, ha megengedjük az egyenlő méltóságot tagadó nézetek hangoztatását. Ezek a kifejezések nem tekinthetők „véleménynek”, legalábbis legtöbbször nem, mert pusztán a sérelem okozását, és nem a racionális vitában való részvételt célozzák.

A demokratikus közvélemény érve

Leggyakrabban Ronald Dworkin nevéhez kötjük a gyűlöletbeszéd védelmének demokratikus igazolását – amely teória szorosan összefügg az előzőleg tárgyalt érvekkel. Dworkin az emberi méltóságot és a demokrácia alapjait hívja segítségül a szélsőséges megnyilvánulások védelmében. Mint írja, egy kormányzat nem teheti meg azt, hogy hivatalos, akár többségi döntéssel elhallgattatja azon polgárait, akik szélsőséges, a közösségi konszenzusra fittyet hányó véleményt fogalmaznak meg, ha ezt nem a szóban forgó egyének szabadságára és a közösség egyenjogú tagjaiként élvezett státusukra figyelemmel teszi. A jog nem lehet a többség zsarnokságának eszköze. A demokratikus, többségi döntéshozatal a politikai legitimáció elengedhetetlen, de önmagában nem elégséges kelléke. A jól működő, *tisztességes* demokráciában minden egyenjogú személy részt vehet a döntésekben, és hallathatja a hangját is. A többségi döntéshozatal nem tisztességes, ha a közösség bármely tagja nem kap lehetőséget arra, hogy véleményét, féltelmeit, ízlését, előfeltevéseit, előítéleteit, ideáljait másokkal megossza, nem csupán annak érdekében, hogy meggyőzze őket, hanem azért is, hogy saját magát a közösség felelős tagjának, nem pedig passzivitásra ítélt áldozatának érezhesse. A többség ugyanis nem kényszerítheti rá az akarátát olyasvalakire, akinek megtiltotta, hogy felemelje a szavát, tiltakozzon, vitatkozzon a döntéssel annak megszületése előtt. Dworkin szerint mindez nem az egyetlen érv a politikai legitimáció feltételül szabott szólásszabadság mellett, de kétségtelenül az egyik legfontosabb.⁷ Más a tényleges diszkrimináció – ami természetesen tilos – és más az arra való felhívás, ami a fentiek alapján nem tiltható meg.

Robert Post szintén számos alkalommal idézett elmélete⁸ a szólásszabadság igazolásáról kiválóan kiegészíti Dworkin gondolatait. Post úgy véli, a kollektív döntéshozatal akkor megfelelő, ha az abban való részvételen, vagy legalább a részvétel lehetőségén keresztül a polgárok képesek elfogadni a kormányzat lépéseit és döntéseit. A közösségen belül folytatott diskurzus azon eszköz, amelynek segítségével a független polgárok összegyűlnek, hogy kialakítsák közös identitásukat és megválasszák együttélésük kereteit. Ennek a diskurzusnak a lehető legszabadabbnak kell lennie, így meg kell

⁷ RONALD DWORKIN: Foreword. In IVAN HARE – JAMES WEINSTEIN (eds.): *Extreme Speech and Democracy*. Oxford University Press, 2009., valamint *uő*: Freedom's Law. i. m.

⁸ ROBERT C. POST: *Constitutional Domains: Democracy, Community, Management*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1995., *uő*: The Constitutional Concept of Public Discourse: Outrageous Opinion, Democratic Deliberation and *Hustler Magazine v. Falwell*. *Harvard Law Review*, 1990, 603., és *uő*: Free Speech and Religious, Racial and Sexual Harassment: Racist Speech, Democracy and the First Amendment. *William and Mary Law Review*, Winter 1991, 267.

engedni a rasszista megnyilvánulásokat is, mert a döntéshozatalban való részvételnek mindenki és minden vélemény számára nyitva kell állnia. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, megsértjük azon alapvető elvet, amely alapján minden polgárt szabad és egyenlő személynek kell tekintenünk. Heyman felidézi az e felfogással – és persze Dworkinével is – szembeállítható érvet, amely alapján a gyűlölködő vélemények éppen ezt az egyenlőséget támadják, tehát ellentétesek a felállított demokratikus játékszabályokkal, ezért a vitából kizárhatók. Post és Dworkin pedig elfeledkezik arról, hogy a szélsőséges vélemények közzététele ugyanúgy sérti a megtámadott fél vagy csoport tagjainak emberi méltóságát, mint a vitából való kizárás a kizártét.⁹

Post szerint a demokráciával kapcsolatos mai felfogásunk – ami minden ennek ellenében ható jelenség dacára még mindig az autonóm döntéseket hozó, a racionálisan gondolkodó és cselekvő, felelős állampolgárra épül – egésze ingana meg, ha a szólás-szabadság korlátozása mellett döntünk olyan esetekben, amikor ez nem feltétlenül indokolt. Post konklúziója szerint – bár természetesen ő sem behunyt szemmel közlekedik a világban, és nem egyetemi dolgozószobájába zárva érzékeli a valóságot –, ha megváltoztatjuk ezt az évszázados kiindulópontot, és a továbbiakban nem az autonóm egyénre alapozva működtetjük a demokráciát, akkor, bár a döntés szabadságunkban áll, a változtatást megfelelően indokolni kell.¹⁰ A bátor, felelős egyénre épül Lee Bollinger már többször emlegetett koncepciója is, aki a gyűlölködő kifejezések megengedését azok társadalmi hasznossága szempontjából véli igazolhatónak. A tolerancia és a tűrés szerinte mind az egyén személyiségének fejlődésében, mind a demokratikus vita hatékonyabbá tételében segít. ¹¹ A demokrácia kiépítése és megerősödése nem fáklyásmenet: ha a legkisebb engedményt tesszük az alapjául szolgáló szabadság korlátozásával kapcsolatban, az egész építmény megrendülhet.

Lényegében ez a hipotézis szerepelt a Magyarországon e kérdést elsőként boncolgató 30/1992. (V. 26.) AB határozatot lezáró gondolatok között is. A demokrácia nem képes a társadalomra felülről ráerőszakolva létezni, rendszerét nem lehet paternalista eszközökkel irányítani, megerősödéséhez jogi eszközök igénybevétele nélküli öntisztulás szükséges. Ma úgy látszik, hogy a gyűlöletbeszéd kérdésében ez a gondolat nem adott minden körülmények között érvényes útravalót számunkra a döntés óta eltelt időben. A társadalmi öntisztulás elmaradása – jóindulattal: lelassulása – következtében ma a gyűlölködő kifejezések korlátozására bőven lehet indokot találni. Ugyanakkor a korlátozásnak nem lehet indoka a félelem vagy a demokratikus rend törékénységét látván kialakult aggodalom – meggyőződéseim szerint az jobbára alaptalan, indokolatlan, eltúlzott –, hanem csak más, akár a szólásszabadsággal szembeni védelemre is érdemes érték megővésének szándéka.

A szólásszabadságot körömszakadtukig védő álláspontok azzal érvelnek, hogy a demokratikus vitában valamennyi véleménynek helye van. John Stuart Millt fel-

⁹ STEPHEN J. HEYMAN: Hate Speech, Public Discourse, and the First Amendment. In IVAN HARE – JAMES WEINSTEIN (eds.): *Extreme Speech and Democracy*. Oxford University Press, 2009, 172–177.

¹⁰ ROBERT C. POST (1991) i. m. 267.

¹¹ LEE C. BOLLINGER: *The Tolerant Society*. Oxford University Press, 1986.

idézve, soha nem tudhatjuk, hogy nem éppen az igaz álláspontot nyomjuk-e el a szabadság korlátozásával.¹² Az államnak tartózkodnia kell minden felesleges beavatkozástól, még a demokratikus állam sem emelhet ki olyan „védett” értékeket, amelyek ezáltal támadhatatlanná, megkérdőjelezhetetlenné válnak, mert a történelem bőven szolgáltatott példát arra, hogy öröknek hitt dogmák megdőljenek.¹³ Ebből eredően még az emberek közötti formális egyenlőség sem tehető ilyen, „vitathatatlan” alapelvvé. Ez az álláspont meglehetősen cinikus, vagy finomabban mondva: relativizáló, és – mélyen a sorok között elbújítva ezen értelmezését – talán a demokratikus társadalmi rendbe vetett bizalom hiányát, törekenységét is jelzi.

Ettől függetlenül is szükségszerűnek látszik, hogy a választott politikai és társadalmi rend egynémely alapvető szabályait kijelöljük, és azokhoz ragaszkodjunk, az egyenlőség alapvető elve pedig feltétlenül ezek közé tartozik. Ugyanakkor a demokratikus vitába sok olyan álláspont is belefér, ami a többség számára elfogadhatatlan; senki nem tilthatja meg például azt, hogy magának a demokráciának a létjogosultságát kétségbe vonja valaki. Persze az állam függetlenségére, a hatalom erőszakos megszerzésének tilalmára vagy az élethez és emberi méltósághoz való jogra vonatkozó előírások mindenki által kötelezően elfogadandók. A demokráciába belefér a demokrácia tagadása is, de nem fér bele a demokrácia mögött álló alapvető elvek elutasítása, legalábbis egy – a jogszabályok által, kellő garanciák mellett meghatározott – ponton túl. Nem a demokrácia a legfőbb érték, az csak egy keret, amelyben elvben érvényre juthatnak a közösen vallott legfőbb értékek, mint amilyen a személyek egyenlősége is.

Az egyenlő részvétel joga

A dworkini elmélet egyik kritikája szerint a gyűlölködés lehetetlenné teszi a demokratikus közvélemény kialakulását – tehát éppen azt teszi tönkre, ami a védelme mellett szóló legfőbb érv –, mert sérti a demokratikus vitában való egyenlő részvétel jogát. Owen Fiss szerint a gyűlölködés jelentősen csökkenti az ily módon megtámadott közösségek tagjainak hajlandóságát a vitában való részvételre.¹⁴ Ez volna a gyűlölködés által kiváltott „csendesítő hatás” (*silencing effect*). A gyalázkodó, becsmérlő vélemények esetében Sajó András szerint a legfontosabb probléma „a közléssel járó megalázás és fenyegetettség, mely a méltóságot sérti, az alapjogok gyakorlását korlátozza”.¹⁵

Még ha vitatjuk is az elcsendesítő hatás létét, és továbbra is a demokrácia védelmében kívánjuk megóvni az antidemokratikus véleményeket, akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül utóbbi érvrendszer egyik – Fiss és Sajó által nem említett – gyenge pontját. Abban

¹² JOHN STUART MILL: *A szabadságról*. Budapest: Századvég, 1994, 25–26.

¹³ MARK A. GRABER: Old Wine in New Bottles: The Constitutional Status of Unconstitutional Speech. *Vanderbilt Law Review*, March 1995, 349.

¹⁴ OWEN M. FISS: The Supreme Court and the Problem of Hate Speech. *Capital University Law Review*, 1995. 281. és uő: *The Irony of Free Speech*. Harvard University Press, 1996, 5–26.

¹⁵ SAJÓ ANDRÁS: Rasszista nézetek büntetésének alkotmányosságáról. In GELLÉR BALÁZS (szerk.): *Györgyi Kálmán ünnepi kötet*. Kjk-Kerszöv, Budapest, 2004, 499.

az álláspontban, hogy a gyűlöletbeszéd kifejezések terepéről a jognak hátrább kell vonulnia, és csak megfelelően súlyos esetben (például közvetlen veszély esetén) szabad beavatkozni a társadalmi diskurzusba, hiszen ezt kívánja a bátor, a veszélyekkel, a kihívásokkal szembenező demokratikus rend, félreérthetetlen önellentmondás fedezhető fel. E felfogás képviselői ugyanis egyfelől úgy tesznek, mintha teljesen bizonyosak volnának abban, hogy a társadalom saját erejéből is le tudja küzdeni, és örökké elenyésző kisebbségben tudja tartani a demokráciaellenes vélemények hangoztatóit. Ugyanakkor, amikor már tényleges hatása lenne a közlésnek, például beáll a fizikai bántalmazás közvetlen veszélye, e felfogás alapján a jog mégis csak akcióba lép, és korlátozza a szólás-szabadságot. E megoldás ezáltal csak a hatástalan, jelentéktelen véleményeknek biztosít védelmet. Ha egy közlés ténylegesen veszélyeztetné a fennálló társadalmi rendet, struktúrákat, alapvető értékeket, a demokratikus vita és a vélemények egyenlőségének érve rögvést ellefejtődne.¹⁶ Nem azt akarom ezzel mondani, hogy ez teljességgel helytelen, csak azt, hogy itt némi önellentmondás feszül. Ha ugyanis valóban hiszünk a demokratikus társadalom erejében, akkor még annyira sem kellene korlátozni a szólás-szabadságot, mint amennyire jelenleg tesszük, ha viszont nem hiszünk benne teljes mértékben, akkor ennek, a csak félig-meddig nyílt demokratikus vitának a megóvása semmiképpen nem indokolja megfelelően a gyűlöletbeszéd védelmét.

A jogon kívüli megoldások ereje

Egy gyakorta felbukkanó érv szerint a gyűlölködőket nem jogi eszközökkel kell féken tartani, hanem meg kell vonni tőlük a véleményük kifejtéséhez szükséges fórumok használatának lehetőségét.¹⁷ Ha nincs hol szólniuk, legfeljebb az utcasarkon, akkor a hatásuk is elenyésző marad. Baker is hangsúlyozza, hogy a gyűlöletbeszéd korlátozásának esetleges hiánya nem jelentheti „a veszedelmes nézetekkel” szembeni közömbösséget vagy semlegességet.¹⁸ Ha azonban a szabad, korlátozásmentes közvitát a demokrácia előfeltételének tartjuk, akkor minden véleménynek meg kell adni a lehetőséget arra, hogy hasson, meggyőzzön másokat; ezzel a közlés csatornáinak leszűkítése nem fér össze.

Ez a gondolat ígéretesen hangzik ugyan, de ellentmondásban áll a gyűlöletbeszéd védelmét megalapozó legfőbb érvel, a szabad demokratikus vita érvével. Ha ugyanis úgy döntünk, hogy a vitában a szélsőséges álláspontok is részt vehetnek, akkor meg kell adni azok képviselői számára is a megnyilvánulás lehetőségét. Bízunk kell a társadalom bölcsességében, amely alapján e hangok hallatóit kiveti magából.

Az emberi méltóság védelme

A korlátozás mellett szóló nyomós érv lenne, ha igazolni tudnánk, hogy a gyűlölködő kifejezések olyan alapvető érdekeket sértenek, amely alapján a szólásszabadság szű-

¹⁶ STANLEY INGBER: The Marketplace of Ideas: A Legitimizing Myth. *Duke Law Journal*, February 1984, 18–23.

¹⁷ MOLNÁR PÉTER: Gondolatbátorság. Budapest: *Új Mandátum*, 2002, 138.

¹⁸ BAKER i. m. 13.

kíthető. De mi lehet ez az érdek? A közrend megzavarása a gyűlölködő cselekmények által legtöbbször nem állapítható meg, érdemes tehát az egyéni jogokhoz fordulnunk. Wojciech Sadurski három csoportba osztja a gyűlölködés által lehetségesen okozott károkat: (1) a megtámadott közösség tagjainak erőszakos reakciója a gyűlölködésre; (2) a felkeltett gyűlölet manifesztálódása a megtámadott közösséggel szembeni erőszakos cselekedetekben; (3) a gyűlölködő kifejezések által önmagában okozott kár, függetlenül az erőszak bekövetkeztétől.¹⁹ Vitán felül áll, hogy az első két eset bármelyikének veszélye megalapozza a szólásszabadság korlátozását, minket a következőkben a harmadik csoport érdekel.

A gyűlöletbeszéd korlátozását általánosan igazoló legnyomósabb érv szerint annak pusztá közzététele által is bekövetkezik az emberi méltóság sérelme.²⁰ Egy adott csoport megsértése – kivált, ha a csoporthoz tartozás érzése kiemelkedően erős, mint például a vallási közösségek esetében – átsugározhat annak tagjaira, a gyűlölködés sérti az így közvetve megcélzott személyek méltóságát. Sadurski megállapítása szerint a gyűlölködés kérdése „a liberális ortodoxia legnagyobb kihívása”.²¹ Az elvhű szabadságpártiaknak itt ugyanis egyszerre kellene védeniük a támadó egyéni szabadságát és a megtámadott autonómiáját, illetve méltóságát. Ezek megóvása egyszerre, teljes mértékben nem lehetséges, tehát ismét csak a szembenálló érdekek közötti egyensúlyozásra szorulunk.

Gyűlölet és kultúra

A gyűlöletbeszéd szabályozásakor sem felejtethjük el, hogy a szabályozás jelentős részben függ az adott ország társadalmi, kulturális állapotától és közelmúltbéli történelmétől.²² A gyűlölködés kérdésére adott válaszokat kísérő, Európa és Amerika közötti meg nem értés jórészt ezek különbségeinek köszönhető. Az individualizmus soha nem volt olyanira erős a kontinensen, mint az óceán túlpartján vagy akár a brit szigeteken. Az európai felfogás sokkal többre értékeli a közösségek szerepét, és az egyénnek is nagyobb védelmet nyújt.²³

A magyar AB ugyanakkor furcsa módon nem a közelünkben korábban létezett és működő példákat, hanem az Egyesült Államok megoldását vette kiindulópontnak, és kezdte el azt – egy idő után, és bizonyos részben, mintegy „saját képére formálva” –

¹⁹ WOJCIECH SADURSKI: *Freedom of Speech and its Limits*. Kluwer Academic Publishers, Boston, 1999, 195.

²⁰ Lásd pl. RICHARD DELGADO: Words that Wound: A Tort Action for Racial Insults, Epithets and Name-calling. *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*, 1982, 133.; KENNETH LASSON: Group Libel Versus Free Speech: When Big Brother Should Butt In. *Duquesne Law Review*, 1984, 77.; TONI M. MASSARO: Equality and Freedom of Expression: The Hate Speech Dilemma. *William and Mary Law Review*, 1991, 211.; MARI J. MATSUDA: Public Response to Racist Speech: Considering the Victim's Story. *Michigan Law Review*, August, 1989, 2320.; Note, A Communitarian Defense of Group Libel Laws. *Harvard Law Review*, 1988, 682.

²¹ SADURSKI i. m. 217–218.

²² DAVID KRETZMER: Freedom of Speech and Racism. *Cardozo Law Review*, 1987, 513.

²³ SIONAIDH DOUGLAS-SCOTT: The Hatredfulness of Protected Speech: A Comparison of the American and European Approaches. *William and Mary Bill of Rights Journal*, February 1999, 305.

követni. Az egyes külföldi megoldások átültetésének igazodnia kell a társadalmi realitásokhoz, illetve az új szabálynak beilleszthetőnek kell lennie a jogrendszer egyéb szabályai közé. Az összehasonlító közjog korlátait érzékelve szögezi le Mark Tushnet professzor, hogy míg például „a német demokrácia tökéletesen elfogadható egy olyan nemzet számára, mint a német, ugyanakkor nem lenne elfogadható az amerikaiak számára”,²⁴ de ebből nem következik sem egyik, sem másik objektív helyessége. A különböző megközelítések mindegyike összeférhet tehát a szólásszabadság rendszerével, és hogy melyiket választjuk, az – a létező társadalmi környezeten felül – attól függ, milyen társadalmat kívánunk építeni a jövőben, többek között a választott szabály által is.²⁵ Az amerikai szerzők többségének döntése egyértelmű: nem kívánják a jövőben sem feladni az egyéni szabadság legkisebb szeletét sem. Mi itt, Európában jobban ügyelünk a méltóság megvédelmezésére.

Robert Post arra hívja fel a figyelmet, mennyire nehéz elválasztani a kritikát a gyűlölelettől.²⁶ Abban mindenki egyetért, hogy előbbi – legyen mégoly kemény vagy akár bántó – megengedett, hiszen előremozdítja a közösség vitáját és elősegíti a döntéshozatalt. De abban már nincs konszenzus, hogy egy súlyos kritika mikor válik öncélú gyűlölködéssé (amelynek védelme mellett jóval nehezebb érveket felhozni). Post szerint az, akit kritizálnak, hajlamos a gyűlölet megnyilvánulásaként értelmezni a véleményt, de precíz elválasztásra az elfogulatlan külső szemlélő sem mindig képes. Post szerint a „kritika” meghatározása és felismerése elsősorban *történelmi és kulturális kérdés*,²⁷ az e tekintetben is sokszínű modern államokban pedig objektív kritériumai nem határozhatók meg. A szólásszabadságot tehát nem elsősorban a jog, hanem a jog által tradicionálisan irányadónak számító „közösségi normák” (*civility norms*) határozzák meg. Post szerint e közösségi normák – amelyek „felelősek” például a modern jogrendszerekben nehezen tartható hagyományos erkölcsi felfogás beszűremkedéséért az alapjogok, így a szólásszabadság területére – nem adnak megfelelő iránytűt a gyűlölködés megengedett mértéke körüli vitákban. A jogrendszerek általában a közléssel elért hatás alapján korlátozzák a vélemények szabad terjedését, e hatás felmérése pedig szintén történelmileg és kulturálisan determinált kérdés (meddig terjed az emberi méltóság védelme, az egyes társadalmi csoportok mekkora védelmet kapnak, mikor kerül veszélybe a közrend stb.). Korábbi írásaiban maga Post is elismeri, hogy a „közösségi diskurzusba” tartozó vélemények nem kategorizálhatók teljes biztonsággal, tehát a védett vélemények körvonalai kissé elmosódtak. Egy közösséget pedig nem szakíthatunk ki saját kulturális közegéből, így a Post-féle demokratikus szólásszabadság-elméletben vázolt, kívánatosnak gondolt társadalmi működés szükségszerűen mindig csak egy elméleti modell marad.

²⁴ MARK TUSHNET: The Possibilities of Comparative Constitutional Law. *Yale Law Journal*, 1999, 1280.

²⁵ ROBERT C. POST (1995) i. m. 112.

²⁶ ROBERT C. POST: Hate Speech. In: IVAN HARE – JAMES WEINSTEIN (eds.): *Extreme Speech and Democracy*. Oxford University Press, 2009, 123–138.

²⁷ ROBERT C. POST: Community and the First Amendment. *Arizona State Law Journal*, Summer 1997, 473.

A felháborodás, mint korlátozási ok

A szólásszabadság körüli elméleti vizsgálódások egyik leggyakrabban ismételt gondolata szerint a társadalmi vagy egyéni felháborodás, tehát az, hogy valaki sértőnek ítél egy tartalmat, felháborodik közszétételén, netán az zavarja, még nem lehet ok a szólásszabadság korlátozására. Ian Cram tanulmányában idézi Feinberget, aki egy munkájában megemlíti, hogy a sértés, a felháborodás okozása aligha adhat biztos alapot a szabadság korlátozására.²⁸ Visszatérhetünk Post fent említett tételeihez, aki gyakran kárhoztatja a „közösségi normákat”, mint a szólásszabadság hagyományos, de a modern jogrendszerekből kiiktatandó korlátaikat. Megemlíthetjük a dán karikatúrák ügyét is.²⁹

A strasbourgi európai emberi jogi bíróság gyakorlata alapján a blaszfém, vallás- gyalázó tartalmak tekintetében nincs európai konszenzus, egységes mérce, e tekintetben a testület jobbra ráhagyja az egyes államokra a korlátok meghatározását (és így olykor a felháborodás, a sértődés vagy annak veszélye a vélemények tiltásához vezethet).³⁰

Meggyőzően lehet érvelni amellett, hogy a társadalmi konvenciók, az egyéni vagy akár csoportos érzékenység alapján nem tilthatunk be egyetlen véleményt sem, hiszen a szükségszerűen általánosító jog nem lehet tekintettel a sokféle eltérő, szubjektív mércére. Ha mindig a kritizált, megtámadott fél igényeihez igazítanánk a korlátozás mércéjét, azzal felszámolnánk a szólásszabadságot.³¹ A tiltás alapja tehát csakis a közlés által elért – objektíven meghatározható és kellően súlyos – eredmény (például a testi épség veszélybe kerülése, a közrend felbomlása stb.) lehet.

Ugyanakkor ez a látszólag tökéletesen logikus és elfogadható elv sem problémamentes. Ha a szólásszabadságot a demokrácia működtetését és az emberi méltóság megvédését szolgáló eszköznek tekintjük – és bár Dworkin talán tiltakozna felvetésem ellen, valójában a legtöbb fent idézett, „demokratikus elmélet” ezt teszi –, akkor nem hagyhatjuk teljességgel figyelmen kívül a közösség saját (nem jogi) normáit. Vegyük például a megtörtént magyar esetet, amikor az egyik rádióban 2003. december 24-én elhangzott a következő szöveg: „legszívesebben kiirtanám az összes keresztényt”. Természetesen e meggondolatlan mondatot nem követte a közlő részéről a benne foglaltakat megvalósítani kívánó cselekedet, és más sem kapott kedvet a keresztények legyilkolásához. Életük, testi épségük tehát nem forgott veszélyben. Mégis, utólag rengetegen tudomást szereztek az elhangzottakról, ezáltal – különös tekintettel a közlés időpontjára és szöveggörnyezetére – sokan érezték sértve magukat. Cram szerint

²⁸ IAN CRAM: The Danish Cartoons, Offensive Expression, and Democratic Legitimacy. In IVAN HARE – JAMES WEINSTEIN (eds.): *Extreme Speech and Democracy*. Oxford University Press, 2009, 322.

²⁹ CRAM i. m. 311–330.

³⁰ Ld. elsősorban az Otto-Preminger-Institut k. Ausztria (Case no. 11/1993/406/485, 1994. augusztus 23-i ítélet) és a Wingrove k. Egyesült Királyság (Case no. 19/1995/525/611, 1996. október 22-i ítélet) ügyekben született döntéseket.

³¹ SAJÓ ANDRÁS: Mit is akarunk védeni? *Beszélő*, 2006. március, és *uő*: (Ön)cenzort akarunk! *Élet és Irodalom*, 2006. április 7.

ez még nem lenne alap a közlő megbüntetésére. De vajon milyen érveket tudna felhozni az idézett gondolat védelmében? Mivel lennénk szegényebbek, ha ez a mondat nem hangozhatott volna el? Elmondható-e, hogy a tiltás által a közlő megfosztatott attól, hogy részt vegyen a közéleti vitákban, esetleg jövőbeni hasonló megnyilvánulásai sodródhattak veszélybe a tiltás alkalmazása által gerjesztett öncenzúra következtében? Hordoz-e bármiféle olyan tartalmat ez a mondat, ami a dworkini vagy a posti elmélet alapján védelmet kell, hogy kapjon? A gyűlölet pusztá kifejezése beleillik-e az azokban meghatározott közéleti diskurzusokba? Elválasztható-e egymástól a védendő tartalmat hordozó és a csupán gyűlöletet kifejező vélemények köre (Post szerint, mint azt fent említettem, aligha)?

Cramhez hasonlóan én is találtam egy gondolatot Feinbergtől, ami ellentétben áll az általa felhasznált idézettel. Feinberg egy művében azt fejtegeti, hogy a társadalmi felháborodás olykor önmagában véve, különösebb kár nélkül is alapja lehet a szólás-szabadság korlátozásának. Példájában „egy gazdag homoszexuális” helyez ki a New York-i Times Square-re egy, a szodómia fogásait és gyönyöreit hirdető óriásplakátot. Feinberg szerint: „[n]em valószínű, hogy találunk bizonyítékot arra a világos és közvetlen veszélyre, amelyet a Times Square rikító és obszcén óriásplakátja teremt azok számára, akik az aluljáróból kilépve nem tudják idejében eltakarni a szemüket. Ennek ellenére még a legeltökéltebb liberálisnak is nehezebbre esik a kifejezés szabadságára hivatkozni ebben az esetben. Vagyis amennyiben igazolni akarjuk erre vonatkozóan a kényszert, úgy valószínűleg kénytelenek leszünk a megbotránkoztatás elvéhez fordulni, bármennyire is vonakodva tesszük ezt.”³²

Szélsőségek fóruma

A korlátozás ellen szóló további érv, hogy az esetleges bírósági eljárások, illetve az általuk biztosított nyilvánosság jóval nagyobb fórumot biztosítanak a szélsőséges véleményeknek, mint ha azokat szépen, csendben eltűrnénk. Ez persze részben igaz, de figyelmen kívül hagyja a modern sajtó működési sajátosságait: ha indul eljárás a gyűlölködőkkel szemben, arról számol be jó hangosan, ha pedig nem, e nonszensz ellen felháborodottan tiltakozva emeli médiasztárrá az amúgy csak marginálisan ismert szélsőséges hőzöngőket. Az esetleges elítélések általi elrettentés ugyanakkor kedvezőbb hatással járhat, mint amekkora veszteség az így keletkezett szélesebb nyilvánosság miatt ér minket. Számos esetben ép-penséggel a sajtó tehető felelőssé a gyűlölködő vélemények terjesztéséért, hiszen képes beemelni az országos nyilvánosságba az egyébként csak szűk körben közzétett véleményeket – nem könnyen feloldható sajtóetikai problémát előidézve ezzel.

Kontraproduktivitás

Baker szerint a gyűlölködés korlátozása kontraproduktív, mert (1) asztal alá söpri a rasszizmus társadalmi problémáját, nem próbálja megérteni a kialakult társadalmi

³² JOEL FEINBERG: *Társadalomfilozófia*. Budapest: Osiris, 1999. 67-68.

feszültségeket, nem segít azok feloldásában; (2) növeli a gyűlölködők elszigetelődését, serkenti erőszakos fellépésüket; (3) energiákat von el más, hatékonyabb programoktól, amelyek a feszültségeket generáló társadalmi viszonyok megváltoztatását célozzák; (4) lehetőséget ad az államnak a visszaélésre.³³ A korlátozás tehát nem hatékony, nem megoldás a problémákra. Megítélésem szerint Baker érvrendszerét nehéz volna adaptálni a sajátos magyar viszonyokra. Álláspontom szerint (sorban végig haladva Baker fenti érvein): (1) a jogi megoldás nyilván nem csodaszer, de más eszközökkel együtt, kiegészítve azok hatását segédkezhet a társadalmi feszültségek feloldásában; (2) a jogi korlátozás elsősorban a közösségek felé tett szimbolikus gesztus, nem a gyűlölködők súlyos megbüntetését célozza, hanem kinyilvánítja az állam elkötelezettségét a területén működő közösségek megóvása irányában; (3) a feszültségek feloldásának hatékony programjai a mai Magyarországon még nyomokban sem igen fedezhetők fel; a politikai kultúra egyelőre ott tart, hogy a gyűlöletbeszéd korlátozásának kérdését napi harcaiban alkalmazza, az ellenoldallal szemben használatos pörölyként; ebben a helyzetben naivitás volna hosszú távú, a társadalmat integráló programokban bízni, amelyek megoldják majd a gyűlölködés problémáját; (4) az államtól való, a szabadságjogok korlátozásának elvi lehetősége miatti rettegés az európai jogrendszerektől idegen eszme (nem mintha ne fordulhatna elő erre felé ilyesfajta, a hatalommal való visszaélés); a korlátozás kellően precíz meghatározottság, és megfelelő jogalkalmazás esetén megengedett.

Nyolc sajátos magyar szempont

Tóth Gábor Attila cikke remekül foglalja azon szempontokat, amelyekre tekintettel alkotható csak (megalapozott) vélemény a gyűlöletbeszéd szabályozásának elmúlt húsz évét itthon nyomon követő kutató vagy érdeklődő honpolgár által.³⁴ A szerző némi kritikai élel sorolja fel ezeket, nem titkoltan hiányolva őket vitáink többségéből. Tekintettel arra, hogy e szempontok kiválóan általánosíthatók, azaz tértől és időtől függetlenül is megfontolásra érdemesek, röviden utalok rájuk a következőkben.

(1) A szerző megemlíti, hogy a téma kutatói nem fordítanak kellő figyelmet az alkotmánybírói gyakorlat folyamatos változásaira. Nem lehet elégszer hangsúlyozni annak fontosságát, hogy ezeket az eltérő árnyalatokat – az eltérések indokait, magyarázatát, vagy éppen az indokolás elmaradását – alaposan szemügyre vegyünk. Csak egyetlen példa: a *clear and present danger* elv magyarországi térhódításának lassan könyvtári irodalma akad, de megjelenésének pontos körülményeit, sajátos magyar értelmezésének elemzését ritkán olvashatjuk a különböző tanulmányokban.³⁵

(2) A szerző szintén sérelmezi, hogy a gyűlöletbeszéd felett folytatott viták jelentős részében nem kerül bemutatásra – mintegy az érem másik oldalaként – a jogrendszer azon szabályhalmaza (tiltott jelképek a Btk.-ban, gyűlöletbeszéd a televízióban,

³³ BAKER i. m. 15.

³⁴ TÓTH GÁBOR ATTILA: A szólástilalom közvetlen veszélye. *Jogtudományi Közöny*, 2010. február.

³⁵ KOLTAY ANDRÁS: A „clear and present danger” elv fordulat története az Egyesült Államokban és Magyarországon. *Magyar Jog*, 2009. július.

rádióban, gyülekezési jog, személyiségi jogok), amely fellépést enged e megnyilvánulásokkal szemben. Nem egyetlen kiragadott Btk.-beli rendelkezés (a közösség elleni izgatás) hányatott sorsát kell csupán mérlegre tenni, hanem a jogrendszer egészét is vizsgálni kell, ha teljes képet akarunk kapni e területről.

(3) A szerző felrója a jogalkalmazásnak azt, hogy nem, vagy csak tétován, következetlenül alkalmazza a meglévő szabályokat, ezzel olyan érzetet keltve, mintha nem is létezne hatékony fegyver a gyűlölködéssel szemben. Ehhez csupán annyi kiegészítést fűznék – mintegy mentegetve kicsit a bíróságokat és a nyomozó hatóságokat –, hogy e tétovázás egyrészt magyarázható az AB által 2004-ben bevezetett „magyaros” *clear and present danger* mérce elvárt alkalmazásával (ami rendkívül megnehezíti a fellépést a gyűlölködőkkel szemben), másrészt azzal, hogy a gyűlöletbeszéd kérdése az elmúlt húsz évben egyértelműen nagypolitikai üggyé vált.³⁶ Bár a bíróságoktól és a nyomozó hatóságoktól megkövetelhetjük a függetlenséget és a politikától való megfelelő távolságtartást, azért nehéz lenne tőlük elvárni, hogy a folytonosan izgalmi állapotban lévő közéletben munkálkodva, egy kevésbé egyértelmű alkotmányos mérce birtokában, fennen hangoztatott politikai elvárások visszhangjával fülükben mindenkor a legbölcsebb megoldást találják meg és válasszák ki.

(4) Nagyon fontos meglátás a szerző részéről az, amely igyekszik árnyalni a nemzetközi jog alkalmazását sürgető álláspontokban hangoztatott érveket. A leggyakrabban meghivatkozott 1965-ös New York-i ENSZ egyezmény („A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről”) ugyanis egyrészt *soft international law*, másrészt maga is olyan fogalmakkal operál, amelyek további belső értelmezésre szorulnának („eszmék terjesztése”, „izgatás”). Tehát egyáltalán nem biztos, hogy a jelenleginél hatékonyabb, minden gyűlölködő megnyilvánulásra alkalmazható megoldást nyújtana. A másik nemzetközi jogi ütkőkartya, a 2008-as Európai Unió kerethatározat („A rasszizmus és az idegengyűlölet egyes formái és megnyilvánulásai elleni, büntetőjogi eszközökkel történő küzdelemről”) – amelyre alapozva például 2010 februárjában a magyar parlament elfogadta a holokauszttagadást szankcionáló Btk.-kiegészítést – szintén *soft law*, ráadásul lehetővé teszi a tagállamok számára, hogy saját alkotmányos hagyományaikra való hivatkozással kibújjanak a jogalkotási kötelezettség alól.³⁷

(5) A szerző felhánytorgatja azt is, hogy a korlátozás melletti érvek sorában gyakran felbukkan a történelmi múltra való hivatkozás. Mint állítja, ez az érv felületes tényismereten nyugszik, mert például a weimari köztársaságban nem a túlzott szólásszabadság miatt juthatott a hatalom közelébe a náci párt, míg a szólásszabadság olyan történelmi környezetben is képes volt megerősödni (mint az 1960-as évek faji szegregációtól sújtott Egyesült Államokja), amely látszólag nem kedvezett a szabadságharát felfogásnak. A történelem tehát valóban sokra taníthat minket, de csak ha kellő

³⁶ KOLTAY ANDRÁS: Húsz év gyűlölet. A szólásszabadság és a demokrácia zsákutcai Magyarországon. *Hitel*, 2009. augusztus.

³⁷ A kerethatározat „semmilyen tekintetben nem kötelezi a tagállamokat arra, hogy olyan intézkedéseket hozzanak, amelyek ellentétesek (...) a véleménynyilvánítási szabadságra (...) vonatkozó alapvető elvekkel, ahogyan azok az alkotmányos hagyományokból (...) erednek” (7. cikk (2) bekezdés).

alázattal viszonyulunk a tényekhez, és a számunkra releváns következtetéseket jelenkori kontextusba ágyazva kíséreljük meg leszűrni (ergo: érdemes átgondolni az érvet, amely szerint „ha ma nem tiltjuk meg a közösségek elleni gyűlölködést, holnap a náci kerülnek hatalomra”).

(6) Tóth Gábor Attila utolsó érve szerint az emberi méltóság kategóriáját, a tiltást indokoló sérelmének mércéjét a gyűlöletbeszéd vonatkozásában csak bajosan lehet meghatározni. Megítélésem szerint is kizárható, hogy a jog mércéjévé az egyén érzékenységet tegyük, az pedig nem lehet kívánatos, hogy az átlagosnál érzékenyebbek, vagy akár éppen az átlagos érzékenység mércéjét fogadja el a jog a korlátozás alapjaként egy ennyire fontos alapjog határainak megvonásakor. Számomra a megoldás abban a felismerésben rejlik, hogy a gyűlöletbeszéd korlátozása csak részben szolgál a méltóságában sértett egyén megvédelmezésének eszközeként. Legalább annyira jelképezi azt, hogy a társadalom többsége, illetve annak nyomán a jogrendszer *értéknek* tekint az egyes társadalmi csoportokat (nemzetiségeket, vallási közösségeket, bélyegyűjtőket), mégpedig megvédelmezendő értéknek (eközben persze a korlátozással azt is vélelmezi, hogy a gyűlölködő vélemény nyomán lesznek olyan tagjai a megtámadott közösségnek, akik zokon veszik a közlést).

Tóth Gábor Attila nyomán én is gyűjtöttem két olyan szempontot, amely sajátos helyzetünkben nem hagyható figyelmen kívül a korlátozás helyes mértékének meghatározásakor.

(7) A fentiek alapján a gyűlöletbeszéd tiltását nem kizárólag az egyének megóvása, hanem a közösségek – szimbolikus erejű, de az alapjogkorlátozás folytán annál valószínűsőbb – védelme is indokolhatja. A társadalmi közösségek legtöbbje érték, létezésük a közösség egészét gazdagítja. Akad közöttük több ezer éves és egészen új is, létezésük emberségünkéből adódó szükségszerűség. Védelmet érdemelnek tehát azon támadásokkal szemben, amelyekről a jogalkotó úgy dönt, súlyosabb veszteséget okoznak, mint amekkora esetleges haszonnal járnak. (Tehát, ha úgy látjuk, hogy a közösség tagjait meg kell védeni egy fajgyűlölő kijelentéssel szemben, ezzel felvállaljuk, hogy mások demokratikus szólásszabadságát megnyirbáljuk, de döntésünk alapján a mérleg pozitív lesz.) Ennek elismerésével persze nagy lépést még nem tettünk a pontos mérce meghatározása felé, hiszen a „nyereség-veszteség” aránya meghatározásának kritériumait ezzel nem állítottuk fel.

Gyakran merül fel a szakirodalomban az érv, amely szerint a védelmet csak a társadalomban kisebbségben lévő csoportoknak szükséges megadni, elvégre a többség mindig „biztonságban van”, a többségi közösséget a kisebbségek nem veszélyeztethetik.³⁸ Ezzel több okból sem értek egyet. Egyrészt egy többségi közösség tagjai ugyanazzal az emberi méltósággal rendelkeznek, mint egy kisebbség tagjai, az ugyanúgy megsértendő (akár saját tagjai által is: a magyar nemzetet egy magyar is szapulhatja). A sérelem – amely nem feltétlenül jelent fizikai fenyegetettséget, és látható eredménye sem mindig lesz – tehát ugyanúgy bekövetkezhet. Másrészt a többségi közösség tagja egy adott

³⁸ TÓTH i. m. 88., és HANÁK ANDRÁS: Szent szólásszabadság. *Fundamentum*, 2009/4, 59.

élethelyzetben könnyedén válhat kisebbséggé (egy településen, egy köztéren, egy vitában), amikor kiszolgáltatottsága is megnőhet. Harmadrészt pedig, a többség esetleges védelme egyáltalán nem csökkenti a kisebbségek védelmének intenzitását, tehát amit a többségnek adunk, azt nem a kisebbségtől vesszük el e tekintetben.

(8) A szólásszabadság mindenhol más és más, minden államban kulturális meghatározottságú. Furcsa magyar sajátosság – és erről mi, jogászok nem vagy csak igen ritkán beszélünk –, hogy az elmúlt húsz évben itthon a gyűlöletbeszéd kérdése a nyilvánosság előtti *politikai fegyver*ré vált. Amikor valaki a gyűlöletbeszéd terjedéséről, a gyűlölködők szükséges elhallgattatásáról, a szabályozás kívánatos módosításáról beszél, jó eséllyel fedezhetjük fel szavai mögött a primer politikai motivációt. Elsősorban a „rasszistázás” és az „antiszemitázás” lett ilyen politikai fegyver. Jó példa erre a közelmúltban a strasbourgi bíróság előtt zárult Karsai k. Magyarország ügy,³⁹ amely előzményeként egy közeleti vitában elhangzó „zsidóznak” kitétel (tehát a gyűlölködés vélelmezése) képes volt a vitapartner diszkreditálására. Kérdés, hogy ez a szempont a korlátozás vagy a megengedés szükségét támasztja alá inkább? Ha megtiltjuk a gyűlölködést, és a valóban szélsőséges hangok elnémulnak, vagy bírósági ítéletek által elnémíttatnak, akkor kevésbé lehet politikai fegyverként alkalmazni a gyűlöletbeszéd kérdését, ugyanakkor ezzel figyelmen kívül hagynánk Dworkin, Post és Baker fent említett alapvetéseit.

Zárszó

Nem ringatom magam abba az ábrándba, hogy ezen írás elolvasása után bárki is közelebb kerül a gyűlöletbeszédre adott „helyes” jogi válasz megtalálásához. Talán éppen itt rejlik a titok: e kérdésben aligha létezhet mindenki számára elfogadható, objektíve is „jónak” ítéltető álláspont. Hiszen, ha kellően mélyre ásunk, az emberi együttélés alapvető normái meghatározásának problémáihoz jutunk el. A jószomszédi vagy felebaráti együttélést pedig – kiváltképp társadalmi léptékben – a jog csak elősegíteni képes, saját magunk helyett megteremteni nem.

³⁹ Application no. 5380/07., 2009. december 1-jei döntés.